

Gondolatok Deák István „Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918” című könyvének olvasása közben

Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar 1848–1918.*

Gondolat. Budapest, 1993.

A dunai birodalom történetével foglalkozó elemzések, összefoglalók olvasása közben az érdeklődők óhatatlanul is egymás mellé társítják a hasonló kicsengésű műveket: a sokféle megközelítés befogadáshoz hasznos, sőt talán szükséges is a megegyező, illetve ellentétes jegyeket hangsúlyozó osztályozás. A történétírók nagy csoportjai közül két típus mindenképpen megkülönböztethető. A konzervatív, az „apologia imperatoris”, azaz a Habsburg-uralom dicséretét zengő irányzat hívei a dunai birodalmat ideális politikai és gazdasági egységnek minősítik, amely – szerintük – nem az egyre súlyosabb belső ellentmondások, mégcsak nem is a kormányzó elit karakterisztikus hibái, hanem a nemzetek feletti állam ellenségeinek rosszindulatú tettei, elsősorban a világháborút megnyerő hatalmak diktátumai miatt ment tönkre. Természetesen cseppet sem csodálható, hogy századunk szörnyűségei után a tömegek elvárják a hosszú, békés múlt Sissy-filmekre emlékeztető szentimentális beállítását. Az elfogultságot pedig könnyű álcázni a levéltárak porából kihantolt egyedi sikerekkel és a belőlük kialakított ideálképpel. A megszépített emlékekhez igazodó műveket olvasva egyszerűen érthetetlennek tűnik, hogy a nemzetek-nemzetiségek feletti, zökkenőmentesen működő államszövetség szét tudott esni.

A másik megközelítés szerint mind a szabadságharc könyörtelen leverését kiváltó gyűlölet, mind a leverésben fegyvertárs nemzetiségek jutalmának elmaradása, mind az 1867-ben újjáteremtett liberális alkotmányjoggal álcázott abszolutizmus módszerei éppúgy szembeállították a bécsi, majd a budapesti kormá-

nyokkal a magyar, a szláv, a román, az olasz lakosságot, mint a megígért és soha meg nem adott nemzetiségi jogok miatti sérelmek. A soknemzetiségi alattvalók állandó és indolens provokációja belülről bomlasztotta fel az elsősorban az uralkodó személyével, a dinasztia tagjaival és a fegyveres erővel összekötött dunai birodalmat, mielőtt a szétverés nagy művét az első világháború kívülről befejezte volna. Ez a kritikus vizsgálati mód, amely Deák István könyvében is megfigyelhető, kíméletlenül tűnik a konzervatív megközelítéshez és a 20. századi nyomorúságok után a múlt vélt békességére áhítozók igényeihez viszonyítva: az utolsó Habsburg uralkodók korának elnéző méltatása helyett önmagában visszataszító igazságot hirdet. Uralkodók álltak Európa országainak élén, és ezek az államok ettől még jól működtek, sőt akár republikánusok is lehettek, hála a koronás fők pártok feletti gondolkodásának és pártoktól független trónra kerülésének. A dunai birodalomban nem a monarchizmus idézte elő a csődöt, hanem a monarchizmus gyakorlata, az osztrák–német abszolutizmushoz, majd – Eötvös József szavaival élve „a nemzetiség évszázadában” – a nemzetek feletti, de osztrák–német központú, dinasztikus hatalomhoz ragaszkodó Ferenc József és az általa kinevezett államférfiak, katonai vezetők birodalmi érdekekkel ellentétes tevékenysége. A monarchizmus gyakorlatának hibáit csak felerősítette a belpolitikában az osztrák–német központú hatalommal szembeni magyar közjogi ellenállás, az olasz irredentizmus, a szlávoknak és románoknak a bécsi és budapesti kormányzat elleni aknamunkája, a külpolitikában pedig Oroszországnak a Monarchia belső ellentmondásainak szítására és a dualista állam katonai bekezdésére irányuló törekvése.

Deák István könyve eredetileg nem magyar olvasók számára készült, hanem a magyar, sőt a közép-európai történelemben járatlan európai–amerikai érdeklődők számára. Helyénvalóak tehát a műben közölt, a hazai olvasóknak egyértelmű, vagy lexikonokban könnyen megtalálható tények és adatok a területről, a közös határt jelentő Lajtáról, a fővárosokról, a kormányokról. Deák István bevezető fejezeteit és a hadseregről szóló elemzését ezért Budapesten úgy illene véleményezni, mintha más ország polgáraként írásából ismerkednénk csak meg térségünk történelmével. Mind az angol nyelvű első, mind a német nyelvű második kiadás érdeme, hogy felkeltette külföldön a figyelmet az Osztrák–Magyar Monarchia, benne Magyarország múltja iránt, ráadásul tette ezt úgy, hogy látványosan szakított a történészek, az értelmiségiek mindenütt tapasztalható – általa helyesen kárhoztatott – előítéletével, miszerint fölösleges és értelmetlen foglalkozni a faragatlan tuskókból álló társadalmi csoport, a tisztikar életével. Könyve éppen azért figyelemre méltó nemzetközileg, mert újszerű, tehát izgalmas a témája, továbbá bőven alkalmazza a statisztikai felmérésekben a modern módszereket, így elemzései szokatlanul pontosak, tárgyilagosa és hihetőek, és mert helyenként valóban meglepőek a következtetései. A magyar állam újkori-legújabbkori történelméről meghökkenően keveset tud a világ, de e kevéshez meghökkenően sok pejoratív értelmű közhelyet tud társítani. Trianon után az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai, a Kis-Antant tagjai – elsősorban francia közvetítéssel – félelmetes sikerrel aknázták ki a magyar revizionizmus szélsőségeit, és fogadtatták el Nyugat-Európában és a tengeren túlón saját negatív ítéletüket a dualista birodalom, benne a magyar állam történelméről. A második világháború után a győztes vagy idejében átállt országok történészei azután szívesen sulykolták tovább a közhelyeket. Deák István könyve esélyt kínál az osztrák–magyar közös múlt, illetve a magyar történelem reálisabb megközelítéséhez, és ez akkor is igaz, ha némely megállapítása mellett Budapesten

eltérő vélemény is megfogalmazható. Előre kell bocsátanunk azonban, hogy a könyv bevezetője, a Monarchia történetéről szóló vázlatos tájékoztató készletti a recenzió szerzőjét a továbbgondolkodásra, a másság kimondására, és nem az osztrák–magyar tisztikarról készült bőséges forrásanyagot felhasználó kítűnő elemzés. A monografikus részeket bizonyára minden, a korral foglalkozó hadtörténész szívesen fogja tanulmányozni, hogy tudása részévé tegye a tisztikar összetételéről, a vizsgálati módszerekről és a következtetésekről kapott ismereteket.

A könyv első fejezetében jelentős teret kap a hadsereg 1848–1849-es nagy válsága. Deák István leírja, hogy a márciusi osztrák forradalmak a párizsi februári forradalomra reagálva kezdődtek. A szikrához azonban gyűanyag is kellett, és ennek bemutatásával a könyv adós maradt. Pedig a robbanás okainak ismertetésével nemcsak a Habsburg birodalom belüli és a könyvben bemutatott politikai harcok, hanem a tisztikar mélyes tájékozódási zavara is érthetőbbé válhat a térség történelmében járatlan olvasók előtt. A bécsi kongresszustól kezdve az osztrák bel- és külpolitika évtizedeken keresztül egy forradalom megelőzését és elfojtását tekintette fő feladatának, miközben Európa nyugati felén már a feudalizmus maradványainak felszámolásáért folyt a harc, nem a feudális termelési rendszer megrendítéséért. A konzervatív államvezetés elzárta az államot a gazdasági lépéstartás lehetőségétől. A dunai birodalomban mégis fejlődött az ipar. A „bécsi briliáns földek” – Neubau, Schottenfeld selyem-, illetve Jablonec üveg-, tükör- és bizsuipara mellett – európai hírnevet szerzett a Bösendorfer zongora-, Dreher sör-, Mautner-Markhof élelmiszer-, Krupp és Schoeller evőszekély-, Wertheim szerszám- és Reithoffer „Wimpassing” kaucsukgyára és mellettük számos más ipari üzem. Ahogy nőtt a tehető polgárok vagyona, úgy erősödött a természetes szövetségességnek számító értelmiség, diákság állampolgári felelősségtudata is, amelyet a feudális állammal, joggal, filozófiával, az egész intézmény-

rendszerrel szembeni elutasítás igazolt. A polgárság egyre szilárdabb önvédelmet tanúsított a politikai jogtalanságot jelentő cenzúra, spiclirendszer és rendőrterror ellen, és egyre hangosabban fogalmazta meg érveit a gazdasági haladást fékező udvari politikával szemben. A robbanás előtti feszültséget végletekig élezték az „éhező negyvenes évek”. 1845-től a rossz termés miatt az éhínség járványként végigsöpört az egész birodalmon. Ezek és ezek tengődtek füveken, fakérgen, szeszfordék moslékján. Magyarország lakosságának nagy része is iszonyúan nélkülözött. Koldusok, rablóbandák lepték el az utakat és a városokat. Skorbut, himlő, tifusz pusztította a legyengült szervezetű embereket. Bécsben heves rohamot intéztek a kenyérboltok ellen: a kivezényelt katonaság megtagadta a parancsot, és nem lépett közbe. A feudális kötöttségekkel terhelt mezőgazdasági termelés a mélyre sülyedt. A jobbágyi szolgálatások mértéke helyenként elérte a 60 százalékot is. A munka termelékenységét jelezte, hogy Ausztriában egy négyzetmérföldnyi területen 21 000 véska (1 véska=55 l) gabona termelt, míg a rosszabb minőségű württembergi talajon 34 200 véska. Gazdasági, társadalmi válság volt, a változást nem lehetett elkerülni. A konzervatív államvezetés megtestestítőjét, Metternich kancellárt az udvar kinasztította, mint bűnbakot, hogy bukás helyett legalább az uralom látszatát fenntartsa a különféle politikai csoportok között. A tisztikar, amely a „für Gott, Kaiser und Vaterland”, „istenre, császárra és hazára” esküdt, sodródott az eseményekkel: a hadsereg válsága a társadalom válságának és a dinasztikus uralom válságának következménye volt. Az uralkodó V. Ferdinándra és a hazára tett esküt mindaddig követni lehetett, míg a Habsburg-házon belüli kamarilla – a trónörökös anyja, Zsófia főhercegnő, Mária Anna, Ferdinánd felesége, Alfred zu Windisch-Grätz herceg, főparancsnok – nem adott a Ferdinánd döntéseivel ellentétes parancsokat. Hiába íratta alá például Batthyány Lajos gróf az uralkodóval a Jellačićot leváltó okiratot. A horvát bán egy titkos felhatalmazással a

zsebében csak nevetett: „Most saját szakállamra fogok cselekedni, és valami értelmesebbet hozok össze, mint megkötött kezekkel”.

Az ellenforradalom győzelméhez új uralkodó kellett, akit nem terheltek aláírt alkotmányok, megkötött szerződések, kiadott parancsok. Ferdinánd a kamarilla nyomásának engedve adta át a helyét. Az ifjú Ferenc József, a trón várományosa értelmesebb volt annál, semhogy közömbösen tudomásul vette volna az egyre erősebb liberális és nemzeti mozgalmak térhódítását. Neveléséről azonban Metternich herceg javaslatára egy velejéig royalista, tüntetően katolikus katona, Heinrich Bombelles gróf gondoskodott. Rendkívüli dinasztiahűséggel ő alakította ki a trónörökösben a nemzetek feletti, abszolutisztikus állam kormányzási ismereteit. A bécsi liberális, sőt még az arisztokrata körök is gyűlölték a gróft, Júdásnak, főgazembernek, minden gonoszság eredetének titulálták, és 1848-ban távollétében jelképesen fel is akasztották. A mélységes konzervatívizmushoz, az uralkodó személyének a közönséges alattvalók feletti elérhetetlen, szinte égi magasságához, a szabadelvűséggel szembeni gyűlölethez Bombelles mellett az anyja, Zsófia főhercegnő szoktatta az ifjút. Egyik sem adta a kezébe az elmaradott osztrák viszonyokat bíráló vagy támadó külföldön kiadott irodalmat. Ferenc Józsefnek jövőre uralkodóként szüksége lett volna arra is, hogy tartós, európai tanulmányutakra menjen, elsősorban a gazdaságilag fejlett nyugati országokba. Sehol sem járt. Így nem kapott lehetőséget arra, hogy ismereteit összevesse a valósággal, illetve a hazai állapotokkal. Ferenc József „nemzetek feletti” személye kulcsfigurája Deák István könyvének. A nemzetek felettség azonban nem egyszerűen a királyságok, hercegségek, grófságok feletti egyidejű hatalom és a birodalmi államfői méltóság megtestesítése volt, hanem több: egy lényeges viszony. Ferenc József elsősorban monarcha volt, egy minden alattvaló feletti, isteni eredetűnek képzelte, már 1848-ban idejétmúlt értékrendet őrző uralom birtokosa. Ez a gondolatszegény

neveléssel előkészített ifjú tizennyolc évesen nem „Ferdinánd kegyessége”, hanem udvari intrikák és udvarhú konzervatív hadvezérek és befolyásos arisztokraták határozott kívánságára került trónra. A „viribus unitis” jelszót, a „forradalmi káoszról” kivezető rend megteremtésének kulcsszavát Joseph C. von Arneth numizmatikus kölcsönözte a latin nyelvben tájékozatlan új uralkodónak, amellyel a válságos időben a gyermekét irányító Zsófia főhercegnő, Alfred zu Windisch-Grätz herceg, Josip Jellačić és Joseph Radetzky tábornokok, valamint Felix zu Schwarzenberg herceg miniszterelnök egyesült erejét akarta kifejezni. Ferenc József élete végéig ragaszkodott a fiatal éveiben kialakult-kialakított világnézetéhez, kiváltképp annak monarchikus elemeihez és a monarchizmust biztosító haderő nemzetekfelettségéhez. Az új esküszöveg is ezt fejezte ki: „für Gott und Kaiser”, „istenre és császárra”. A haza szó kimaradt.

Más a recenzens véleménye az olasz parasztságnak az úgynevezett arisztokrata forradalmárokkal, az értelmiségiek vezette városi mozgalmakkal szembeni magatartásáról, illetve az ellenforradalomhoz fűződő rokonszenvéről. Természetesen létezett és hatott egy földhözragadt tudatlanságból fakadó konzervativizmus a birodalom számos területén, amelyet helyenként fel lehetett használni a progresszióval szemben. Észak-Itáliában azonban Radetzky hadereje félelmetes módon meggyőzte a parasztokat a Habsburg uralom változatlanágáról. Az elnyomás módjai itt kivételesen kegyetlenek voltak, és visszhangot keltettek. A híres védelmi négyoszög, Legnano, Mantua, Peschiera és Verona erődjéiben több volt a kivégzés, mint a birodalom más területein együttvéve; a „Justifizieren!” mellett gyakorta korbácsoltak mezítelen olasz asszonyokat az udvarokon; a vérző hátakat csaknem mindig ecettel öntötték le, és a megszállt tartományokban a forradalom idején megszokott volt a szabad rablás. Szomorú tény, de még a 20. század harmincas éveiben is lehetett hallani a déli harangszókor a falusi asszonyok hívó szavát ebédre szó-

lítva a gyerekeket: „Gyertek haza ördögfajzatok! Jönnek a magyarok!”

A védelmi négyoszög éppúgy bevehetetlen és hadászatiilag döntő fontosságú volt, mint Komárom, Pétervárad, Temesvár, Olmütz vagy Theresienstadt. Radetzky akkor tört ki a biztonságos falak mögül, amikor legtöbb esélyt látott a sikerre. A gyakorlott osztrák, magyar, cseh katonák szuronyrohamaival szemben nemcsak az olasz parasztokból, polgárokból álló tanulatlan csapatok maradtak alul, hanem a bécsi forradalmárok, a prágai felkelés résztvevői, a krakkói földművesek osztagai is. A Habsburgok iránti szimpátia ekkor gyengébben hatott, mint a Habsburgok fegyvereitől való félelem. Magyarországon azonban a jobbagyfelszabadítás után lehetett ütőképes, nagylétszámú hadsereget kovácsolni. A hazai forradalmi háborúnak, a szabadságharcnak valóban volt valami a könyvben említett „vígoperai” jellege: 1848–1849-ben a Habsburg-birodalom Európa számára másodrendű hatalommá süllyedt, hiszen egy sebtében összeállított forradalmi erő fölényes győzelmet tudott aratni a kontinens legütőképesebbnek hitt serege fellett. Kiderült továbbá, hogy egy ismeretlen, harminc éves magyar tiszt jobban ért a hadászathoz, mint a tapasztalt főrangú osztrák tábornokok. A Monarchiát nem „mentették meg” az osztrák hadvezérek. Radetzky kivételével a katonák nem voltak többé biztos támaszai a dinasztia hatalmának. A Windisch-Grätz vereségei után főparancsnokká kinevezett Welden tábornok 1849. április 25-én írta Ferenc Józsefnek: „Nekem semmilyen más reményem nincs már, mint a romok alatt elásatni magam. Az ellenség minden ponton túlszárnyalt bennünket – rettenetes katonai erővé fejlődött... Mint egy győzelemhez, úgy kell gratulálni magamnak, hogy szerencsém volt Pester komolyabb veszteség nélkül kiürítenem... A legnagyobb szerencsém pedig majd az lesz, ha csapataim még harccképesen érkeznek meg néhány Bécs előtti körletbe”.

Nehezen fogadható el Deák Istvának az az állítása, hogy Haynau maga-

biztos hadereje egyedül is végzett volna a szabadságharc fegyveres erőivel. Az újonnan felállított sereg azonban, hadvezérével együtt, a megtorlásra kétségen kívül alkalmas volt. Julius von Haynau, egykor Jakob J. Richter, Rebecca Richter patikuskalány és Vilmos, hesseni fejedelem törvénytelen sarja megalázó gyermekkort élt meg, és kegyetlen felnőtt lett belőle. Osztrák hadseregben szolgált, tisztársai gyűlölték, mert – amint Varnhagen von Ense írta – Fouché spiclijeként adatokat szolgáltatott a franciáknak. A becsületről kevés fogalma volt: 1848-ban helyőrsége tisztjeinek óhajára el kellett hagynia szolgálati helyét, Itáliában értelmetlenül lebombázta Peschiera városát, Bresciában vérfürdőt rendezett, Veneto tartományban fosztogatott. Ezért szerezte meg Ferenc József jóindulatát, aki Észak-Olaszországban Radetzky mellett tanulta meg: a kaósszal, a rosszat jelentő forradalommal szemben a fegyverek könyörtelen használatával teremthető csak rend. 1849 tavaszán az ifjú uralkodó a magyar győzelmek hatására pánikba esett, az udvari környezet hisztérikus félelmét pedig vég-sőkig fokozta, hogy az orosz segítséget határozottan elutasító miniszterelnök, Felix zu Schwarzenberg herceg sem látott más kiutat, mint a Haynau által tervezett offenzíva melletti orosz hadműveleteket. Ferenc József elutazott Varsóba, és a Lazienska palotában letérdelve csókolt kezét az 53 éves cárnak a katonai segítségért. Bizonyos lehetett annak szükségességében.

A kiegyezést követő időszakot értékelve mind a korabeli bécsi elit, mind az összeomlás utáni osztrák történetírás szívesen minősítette az osztrák–német központú dinasztikus hatalommal szembeni magyar közjogi harcot magyar nacionalizmusnak, szakadár magyar nemzeti törekvéseknek, budapesti parlamenti agitációnak. Deák István említi a minősítő jelzőket, de nem értelmezi őket. Az összefüggések megértésékor az idegen olvasók vagy kegyetlenek igaznak elfogadni a jelzőket, vagy csak a saját előítéleteikre hagyatkozhatnak. A hamis kép megváltoztatásához szükség van eltérő hazai vélemények megfogalmazására is.

Valóban volt magyar nacionalizmus 1867 és 1918 között, mint ahogyan volt osztrák–német is, szerb is, román is, olasz is, ezért eltűzött éppen a magyar közjogi törekvésekhez kapcsolni epitheton ornansként az ítéletet. Deák István kulturált módon kerüli meg a megkövesedett közhelyeket, egyúttal azonban nyitva hagyja a dualista államszerkezet felépítésének a kérdését. Pedig a közjogi meghatározás korlátozhatná az osztrák–német centrikus gondolkodás hatásait.

Az 1867/XII. törvénycikk 69 paragrafusából álló szövege szerint Magyarország de facto visszakapta függetlenségét, a közös védelem tartósan szavatolta az ország biztonságát, területi integritását és a nemzetiségek állami egységet fenyegető törekvéseinek elutasítását is. Az Osztrák–Magyar Monarchia az államszövetség új és speciális típusa lett. A két ország uniója az uralkodó személyének azonoságán alapult, akit azonban közjogilag nem lehetett azonosnak tekinteni. Ferenc József Ausztriában császári címet viselt, Magyarországon királyit. Az ország ugyanis a kereszténység felvételétől egységes, önálló királyság volt, a török hódoltságtól eltekintve csaknem ezer esztendőn keresztül azonos határok között létezett, uralkodói pedig, így a Habsburgok is, az 1387 óta érvényes „Szent-Korona Tan” szerint nem rendelkeztek a teljes államfői hatalommal, hanem azt meg kellett osztaniuk a magyar főméltóságokkal. Az 1867/XII. törvénycikk nem alkotott semmilyen belső, államjogi függést, semmilyen közös államhatalmat, közös kormányt, közös állampolgárságot – a lakosság csak magyar vagy osztrák lehetett –, csak a katonai védelem közösségét ismerte el, valamint a védelem közös intézményeit, a közös külügy-, hadügy- és a védelem fenntartásához nélkülözhetetlen közös pénzügyminisztériumot. Ferenc József azonban uralkodói és legfőbb hadúri méltóságában szívesen megfedkezett magyarországi hatalma megosztottságáról, sohasem tartotta magát alkotmányos uralkodónak, hanem egy – a körülmények kényszere miatt – alkotmányt

adónak, aki a feltételek számára kedvező változása esetén engedményeit bármikor visszaveheti. A szabadelvű párt bukása után hatalma tudatában adta ki például a chlopy-i hadparancsot, készítetett elképzelést egy 48/49-hez hasonló forradalom kiprovokálásáról, és rendelte el a Deák István által is említett „Fall-U”-t, azaz a „Fall-Unruhe” vagy „Fall-Ungarn” haditervet. Érdemes jellemzésül az utóbbiból idézni: „Kivonat az U-Tanulmányból. Bécs, 1905. augusztus 13. II. Egy kiterjedt és szervezett magyar forradalom leverése. Ha bekövetkezhet egy ilyen komoly pillanat a Monarchia életében, akkor ez az az időpont, amikor a hatalom megelőzi a jogot, amikor egyedül a katonai érdek a döntő. E pillanatban el kell tekinteni a törvény minden szigorú értelmezésétől, és nem szabad csak arra támaszkodni, hanem kizárólag a császári és királyi hadsereg eszközeivel kell leküzdeni a nehézségeket. ... A Magyarország ellen irányuló minden erőszakos fellépésnek és az esetleges következményeknek azonban előfeltétele, hogy a Monarchiát diplomáciai úton sikerüljön biztosítani minden kívülről jövő veszéllyel szemben...”. A magyar parlament azonban határozott volt a szuverenitást sértő lépésekkel szemben, egyben hajlott a feszültségeket enyhítő kompromisszumokra is. A szuverenitás védelme pedig nem tekinthető nacionalizmusnak.

Véleményünk szerint nem igazán szerencsés Deák István egyik tömör, de lényeges gondolatot kifejező megállapítása, miszerint 1867-ben az „Osztrák Birodalom kényszerű kettéosztása” következett be: benne rejlik az erős, és csak a körülmények kényszerének engedelmeskedő központi akarat szerepe. A két ország uniója kifejezés önmagában jobban érzékelhető, hogy az Osztrák Birodalom nem felülről bontotta szét az egységet, hanem alulról építkezett. A magyar államférfiak ugyanis nemcsak az 1849-ben elvesztett szuverenitást akarták visszaszerezni, hanem szoros állami kapcsolatot is ki akartak építeni Ausztriával. Kossuth 1862-ben megjelent Duna-Konföderáció terve egyesíteni kívánta a

Habsburg-, illetve az Oszmán Birodalom alól felszabadult Magyarországot, Horvátországot, Erdélyt, Romániát, Szerbiát és más, később csatlakozó délszláv államokat. Elképzelése szerint ennek a közös külügy- és hadügyminisztériummal rendelkező államegyüttesnek kellett volna betöltenie a Habsburg-, illetve az Oszmán Birodalom megszűnése utáni hatalmi űrt. A osztrák centralizmussal szemben álló magyarországi politikai pártok vezetői azonban önámítás nélkül vetettek számot Kossuth konföderációs tervének megjelenése, majd az 1863-as lengyel forradalom orosz leverése utáni jövővel, amelyet az Ausztriától való teljes függetlenség, illetve az orosz befolyás alatt álló délszláv államok és Románia szövetsége kínált volna. Egyértelmű abban, hogy Kelet és Nyugat között a nemzetiség évszázadában a magyarok egyedül nem maradhatnak sem semlegesek, sem független politikát meghatározó tényezők. A magyarság megőrzéséhez és a felemelkedéshez a nyugati szövetséges, az országnál gazdaságilag, elsősorban iparilag fejlettebb Ausztria kedvezőbb feltételeket ígért, és egyben külpolitikai védelmet is az orosz vezényszóra hallgató, számszerű többséggel rendelkező, elmaradott agrárstruktúrájú délszláv és román népekkel szemben. Deák István a birodalom katonai történetére koncentráva mellőzi ezt a felismerést, bár a porosz–osztrák háborúval kapcsolatban kitér külpolitikai összefüggésekre, így Otto von Bismarck mérésékletére, amelyet a prágai béketárgyalásokon tanúsított. Itt azonban egy mondatnyi tájékoztatásra szükség lett volna. Bármilyen szívélyes volt Berlin és Pétervár viszonya, különösen a lengyel forradalom leveréséhez nyújtott porosz segítség után, a kelet-európai hatalmi egyensúlyhoz Poroszországnak az erősebb szomszédal szemben volt szüksége szövetségesre, nem fordítva. Ausztriát azonban túlságosan is gyengítette a megoldatlan magyar kérdés, továbbá az osztrák–német lakoságnak a birodalom népeivel mért igen kedvezőtlen aránya. Tízmillió lélekszámmal nem lehetett hosszú távon uralkodó politikai szerepet

vállalni egy több, mint harmincöt milliós birodalomban, és ezt a csaknem alárendelt nemzetiségi kényszerhelyzetet jól illusztrálják Deák István statisztikai adatai. Véleményünk szerint Bismarck az 1866-ban vereséget szenvedett ellenfelét csak ijesztgette a magyar légióval, az oroszellenes szövetségi viszony megteremtése volt számára a fontos, nem a magyar forradalom felújítása. A magyar államférfiak, Deák Ferenc és Andrássy Gyula gróf pedig Königrätz után semmivel nem követeltek többet Ferenc Józseftől, mint előtte – ezt Deák István is kifejti, de az indítékok említése nélkül –, mert egyetértettek uralkodójukkal a nagyhatalmi szerep fenntartását és az Oroszországgal szembeni félelmet illetően. Ugyanakkor a német túlsúlytól való idegenkedésük miatt helyeselték Ausztriának a Német Szövetségből való kizorítását.

Találó képet rajzol Deák István az uralkodóról. Tömör, pontos képet. Ferenc József országlása alatt a birodalomból csak látszólag lett az, amit címerállata, az ellenkező irányba tekintő kétféjú, de egytestű sas hirdetett: a Német Birodalomhoz hasonló, központosított dualista állam. Heraldikailag pontosabb lett volna az egy fejű és két testű ragadozó madár, erre a bizarr ötletre azonban csak a korabeli vicclapok gátlástalan rajzolói jöttek rá. Az egymástól nem túlzott barátsággal elforduló fejek azonban más is kifejeztek: a felvilágosult abszolutizmust képviselő II. József politikai örökségét és a felvilágosultság nélküli abszolutizmust megtestesítő I. Ferenc Józsefet. „Csakhogy ezt a dualista államot – sóhajtott Andrássy Gyula – mennyivel könnyebben lehetne kormányozni, ha csupa németből és magyarból állna!” Igaza volt, hiszen az unió megkötése után a Lajtán innen a jobbára zárt tömegben élő magyarok kormánya liberális jelszavakkal, de az állami centralizáció korbácsával uralkodott a többséget kitevő szlovákok, németek, románok, horvátok, rutének és szerbek felett – Deák István könyvének a nemzetiségi problémákra való hivatkozásai egyértelműen ábrázolják e viszonyokat –, a Lajtán túl pedig a jobbára szét-

szórtan élő németek kormánya ugyancsak liberális jelszavakkal, de az állami centralizáció korbácsával uralkodott a csehek, lengyelek, rutének, horvátok, szlovének, szerbek és olaszok felett. 1867-ben azonban a kisember még nem érezte a nemzeti-nemzetiségi ellentéteket olyan erősen, mint a századforduló idején. A később kitörő politikai harcok sem a nagy tömegek között zajlottak le, hanem a parlamentek, tartományi gyűlések pártjai között. Theodor Roosevelt egyszer kíváncsian érdeklődött Ferenc Józsefnél, hogy tulajdonképpen mi is a dolga egy uralkodónak a mostani, modern korban. Kesernyész volt a válasz: „Az én feladatomban az, hogy megvédjem népeimet a saját politikusaiktól!” Csodának is lehetett tekinteni, hogy ez a nyugati-amerikai szemlélő számára kormányozhatatlan, soknemzetiségű, egyre inkább széthúzó birodalom sokáig súrlódásmentesen funkcionált. Deák István gondosan felsorolja a nemzetek felett álló, az egységet szolgáló erőket, az uralkodót, a dinasztia tagjait és a császári és királyi tisztikart. Megállapítása korrekt. Bizonyos mértékig azonban bővíthető lenne a központi hatalmat támogatók köre. Ferenc József személye valóban a legfontosabb. Az uralkodó a könyvben ismertetett korlátai, illetve monarchikus kormálatlósága ellenére is összetartotta a birodalmat, nem süllyedt el a napi politikában, nem fogta szembetűnően pártját rokonszenves, de bukott államférfiaknak, szónokoknak, önjelölt népvézereknek, részrehajlásában is megmaradt a jó ízlés keretei között. Így a változó politikai környezetben az egyre inkább megbízhatóságot jelentő konzervatív változatlanosság, a rendíthetetlen birodalmi egység élő jelképe lett. Ezt az egységet támasztotta alá az 1867-es alaptörvény is. Az alattvalók becsülték Ferenc József puritánságát, tudták, hogy katonás egyszerűségű polírozott ágya, ágyneműje, asztala, székei minden kényelmet nélkülöznek, s palotája szerény, egyablakos hálószobája jobban emlékeztet a luxust kényszerűségből mellőző kispolgárok otthonaira, mint a tehetősebb hivatalnokok lakásaira. Deák István meggyerőn ábrázolja a hajnaltól-napes-

tig dolgozó, az audienciákat adó technikatól irtózó, inkább adminisztrátor, mint széles látókörű politikus személyes tulajdonságait. A dolgos Ferenc József kevés időt töltött családjá körében, szinte menekült a meghitt körből a józan, hivatali munkába, amelyről Erzsébet gúnyosan csak az „im Geschirr”, „nekigyürkőzött” kifejezést szokta használni. Az „örülten tékozló” feleség, a királynő, a magyarok számára a férjnél jóval kedvesebb ember nyíltan is kimutatta szerencsétlen és boldogtalan házassága miatti keserűségét, hosszú és drága lovasutúrára menekült. Az ezüstlakodalomra is csak kényszerűségből jött haza, mert a rettenetes szegedi árvíz után éles hangú cikkek jelentek meg az állami vagyont pocsékoló asszonyról. Hamuszürke ruhában, hamuszürke arccal fogadta az ünneplést, mint akinek semmi köze az egészshez. Pillanatokon belül elterjedt a mondás: „après vingt-cinq ans de ménage”, azaz „huszonöt év közös menázi” – háztartás – helyett „après vingt-cinq ans de manège”, „huszonöt év közös manézs”, tehát cirkusz, amit aztán a műlovarnőre utaló lovascirkusznak is lehetett érteni.

Az uralkodó legszűkebb környezetében, a Habsburg család, magától értetődő engedelmességgel szolgálta Ferenc Józsefet és vált a nemzetek feletti hatalom támaszává. Deák István említi a dinasztia tagjainak birodalmat összetartó szerepét, könyvéből azonban hiányzik létük és tevékenységük rövid elemzése. Pedig megérdemelnek néhány szót. Metternich 1837-ben alkotta meg számukra a titkos státútumot, amely a családfő-uralkodó számára korlátlan hűbérúri jogokat biztosított felettük. Ugyanakkor a főhercegek és főhercegnők a mérhetetlen családi vagyomból évi 45 000–75 000 forintot kaptak – saját kiemelt jövedelmeiken kívül – az előkelő élethez, amely meghaladta az 1. és 2. fizetési osztályba sorolt tábornagyok-miniszterek javadalmazását is. Az uralkodó rendezett és szorgos élete szöges ellentétben állott családtagjai többségének könnyelműségével, az egész birodalom lakosságát irritáló szokásaival. A főhercegek és főhercegnők minden lépését megkülönböztető figyelem kísérte.

Oly ismertek voltak, mint napjaink popsztárjai, filmszillagai, és bűneikről harsogó hírek szállongtak. Mindenki tudott Erzsébet mesés írországi lovasutúráiról Bay Middleton kapitánnyal, Rudolf és Marie Vetsera kapcsolatáról, akinek anyja Vilmos főherceggel tartott fenn szoros viszonyt, a férfiszeplőség Ottó tivornyáiról, Ferdinánd Károly, Szalvátor János, Lipót Ferdinánd és Lujza Antonia Habsburg-házból való kitaszításáról. Az utóbbi a száz trónörökös felesége volt, és koronázása előtt szökött meg egy francia tanárral, majd őt is faképnél hagyta Enrico Toselli zongoravirtuóz és zeneszerző kedvéért. Még a szigorú életű Ferenc Ferdinándot sem kímélte a szóbeszéd: nem tud uralkodni az indulatain, gyűlöli az állatokat – valóságos mészárosként vadászott, évente több, mint ezer szarvast ölt meg –, és úgy ordít az öreg uralkodóval, mint egy őrmester az újonccal. Dr. Ernest Koerber osztrák miniszterelnök egyszer így fakadt ki kétségbeesve: „Amit ezek a főhercegek és főhercegnők művelnek, az egyszerűen hallatlan. Mindenáron be akarják bizonyítani a közvélemény előtt, hogy a dinasztia dekadens és degenerált. Nem szükséges annyira erőlködniük, hiszen régóta tudjuk: a Habsburgokkal már nem sokat kezdhetünk!”

A birodalom egyik legfontosabb összetartó erejének számított a Deák István által más összefüggésben említett arisztokrácia. Ausztria nagyhatalommá emelkedésével egyidejűleg a történelmi nemesi családok mellett gazdag városi polgárok, zsoldosvezérek, európai bankházak tulajdonosai, új, birodalmi hivatalok iskolázott jogászai jutottak jelentős földbirtokokhoz és címekhez. Az ellenreformáció, a harmincéves háború, Wallenstein és a felkelők javainak elkobozása, a török elleni felszabadító hadműveletek lehetőséget nyújtottak a vagyonszerzéshez és a feudális osztály átrétegződéséhez a Habsburg-hú nemesség javára. Az ő létszámukat gyarapították a Német–római Birodalom Ausztrián kívüli államaiból, illetve Spanyolországból, Itáliából érkező, az ellenreformáció és a különböző háborúk hasznából részesülni

akaró családok. Népes csoportot alkottak 1711 körül VI. Károly császár – III. Károly király –, majd 1736 után Lotharingiai Ferenc kíséretének Bécsben letelepedő tagjai. A francia forradalom elől menekülők zöme is a Habsburgok környezetében keresett biztonságot, hozzá hivatali vagy katonai rangot. Az udvarhoz csatlakozó arisztokraták hűségükért és szolgálataikért cserébe a birtokadományokon túl hatalmat jelentő hercegi, grófi, bárói címet nyerhettek, tagjai lehettek a társadalmi hierarchia legfelső szintjét jelentő aranygyapjas rend, a szuverén máltai- és a magas német lovagrendnek, a Szent István-rendnek, a hölgyek pedig megkaphatták a csillagkeresztes dáma címet. Az udvarhoz kötődő arisztokrácia tökéletesen elveszítette kapcsolatát saját népével. Légüres szociális helyzetében kiszolgáltatottja lett a dinasztának, amely azonban címekkel, rangokkal pótolta a hiányzó hazát, feljogosította – az 1740 előtti tiszta múltra hivatkozva – a kitüntetett előkelőket az „első társaság” elnevezés használatára, és biztosította számukra az „udvarképeséget”, a dinasztia tagjaival egyenrangú, állandó megjelenési jogot az uralkodó palotáiban. A birodalmon belül csak a magyar és a lengyel arisztokrácia őrizte meg otthoni kapcsolatait, és ha korlátokkal is, de megszakítás nélkül képviselte, sőt védte a nemzeti értékeket, akárcsak Észak-Németország és Anglia nemessége. A 19. század második felében már nemcsak a lehető legnagyobb haszon miatt tartózkodott az arisztokrácia – főleg november és május között – az udvarban, hanem az alulról jövő behatolási kísérleteinek megakadályozása miatt is. Az arisztokrácia létszáma ugyanis a kiegyezést követően megnőtt a gyakori főnemesítés révén. Az uralkodó a főudvarmester előterjesztése alapján több ezer nemesi és több száz bárói címmel viszonzta a gazdag polgároknak az állami kiadásokat tehermentesítő jótékonyosságait – kórház-, árvaházépítéseket –, illetve a magasrangú katonáknak, hivatalnokoknak a szolgálatait. Ferenc József egy azonos társadalmi állású, birodalmi elitet kívánt létrehozni a régi feudális hierarchia felfrissítésével, amelynek a német

Hansa városok patríciusaitól eltérően nem a helyi közösségekhez, hanem nemzetek feletti összetartó erőként a dinasztiahoz kellett volna kötődnie. Az első társaság azonban áthatolhatatlan záróvonalat húzott az 1740 után nemesi rangra emelt második társasággal szemben. Joseph Roth „Radetzky-marsch” című könyvében az egyik főszereplő, Wojciech Chojnicki gróf így gúnyolódott: „Hetenkint válik báróvá egy-egy magyar klozettszegyáros.” Az uralkodó a főudvarmester előterjesztése alapján adományozta a címeket. Egy morva világotudós, a hat nyelven beszélő és a féktelen ivászatokat kedvelő birodalmi gróf, Adalbert Sternberg éveken keresztül harcolt a korrupt főudvarmester ellen, aki a „császári tanácsos” rangot 100 000 koronáért, a nemességet jelző „von” szócskát 250 000 koronáért, a bárói címet pedig 500 000 koronáért árúsította. Akadtak gyárosok, bankárok, akik vagyonuk harmadát, negyedét fizették ki, hogy rendjelekké és címekkel ékesítsék magukat, s hogy feldíszítve megjelenhessenek a körmeneteken vagy az udvari-, illetve a Concordia-, azaz a kitüntetések bemutatására szolgáló bálon. Sternberg szerint Tisza István gróf alaposan megtépázta a főudvarmester üzleti sikereit: fele áron árúsította a társadalmi felemelkedést jelentő címeket, rangokat. Galíciától az Atlanti-óceánig sehoh sem húzódtak olyan éles határok az udvar körül felsorakozott 1740 előtti és utáni arisztokrácia, illetve nemesség, azaz az első és második társaság között, mint az Osztrák–Magyar Birodalomban, de hasonló záróvonalak voltak a második társaság és a polgárok, a jómódúak és a szegények, az urak és a proletárok vagy parasztok között. Ferenc Józsefnek keserűen kellett tudomásul vennie, hogy az általa túlságosan becstelt feudális hierarchia felfrissített változata az egymással szembeni előítéletek és az egyéni érdekek miatt nem vált egyértelműen a birodalom nemzetek feletti, összetartó erejévé. Széll Kálmán egy beszélgetésben így fogalmazott: „Őn csodálkozik, hogy nemeseink, akiket a király annyira támogat, még csak az alattvalói hűség elsődleges kötelességével sem

mutatják ki hálájukat, hogy egyébről ne is szóljak. Önnek igaza van, de elfelejti, hogy a hűségnek előfeltétele a képesség, hogy a jogosat a jogtalantól meg tudjuk különböztetni. Éppen ez a képesség hiányzik a nemességből oly gyakran. Ifjú korukban annyit sem tanulnak meg, hogy különbséget tudjanak tenni a lojalis és az illojalis magatartás között, és talán nem is intelligensek eléggé ahhoz, hogy helyes útmutatást követve a valódi lojalitás értelmében cselekedjenek. Továbbá nem veszi észre, hogy nálunk a személyes érdekek és a nagyravágyás mindenütt olyannyira elsőrendűek, hogy minden más érzést, beleértve a királlyal szembeni hűség érzését is, háttérbe szorítanak és megölnék.”

Az első társaság természetesen maga sem volt egységes: klikkekre tagolódtak. Ezek a szigorúan zárt csoportok elkéseredetten intrikáltak egymás ellen, de az ellentétet félretéve falanxot képeztek mindenkivel szemben, aki közéjük akart emelkedni. Ferenc József cselekedeteivel ellentmondott véleményének: az udvarképek közül csak gróftól felfelé fogott kezét – kivéve a Rotschild bárót –, az udvari bálon megmaradt a számára előkészített galérián és csak a főhercegekkel, az arisztokratákkal beszélgetett, nem úgy, mint Európa többi uralkodója. Néhány közéleti szerepet vállaló európai látókörü mágnás híre sem tudta enyhíteni az első társasággal szembeni csodálattal vegyes irigységet és gyűlöletet, amelyet a többség munkátlan, szórakozással kitöltve is üres, parazita életmódja váltott ki a társadalomban.

A hűség és odaadás példaképeiről, a tisztikarról remek képet tárt elénk Deák István. Ezért a történészek részéről köszönet illeti őt. A „nemzetek feletti”, birodalmat összetartó hivatásos gárdáról írottak elismerése mellett szeretnénk még

egy társadalmi rétegről szólni. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a vallási tolerancia meggyökerezése nemcsak Ferenc József humánusának volt köszönhető, hanem a kollektív bestialitást elutasító liberális idealizmusnak is, amely szigorú következetességgel ragaszkodott minden hívő polgári egyenjogúságához, és amely még Karl Lueger antiszemitizmusát is szalonképesé szelidítette. A Közép-Európában ismeretlen, de Oroszországban a fizikai és a szellemi nyomorúság keltette tömegindulatok és az ismétlődő pogromok elől a zsidók tömegei menekültek a számukra a civilizációt megtestesítő dunai birodalomba, és hittek abban, hogy itt a kultúra vékony rétegét nem törhetik át azok az aljas ösztönök, amelyek Oroszországban uralkodtak. Ők alkották Ausztria–Magyarország legnemzetfeletti népét, fogalmazott Nathan Birubbaum, a cionizmus egykori híve a világháború előtt. Az egyetlen kultúrnépet, folytatta, amely oly régóta és oly teljességgel nemzetközű, hogy éppen a birodalom szeretetére és igenlésére van predesztinálva.

Hosszú-hosszú ideig folytatni lehetne a töprengést, amelyet Deák István indított el a recenzió írójában, ha nem kellené figyelemmel lenni a szerkesztőség által megengedett terjedelem és az olvasók türelmére. A „Volt egyszer egy tisztikar” könyv minden oldala csábítja az olvasót a továbbgondolkodásra, a véleményformálásra, ugyanakkor elismerésre is, amelyet a császári és királyi, a császári Landwehr és a királyi honvéd hivatásos állományról szóló elemzés váltott ki. Kívánjuk Deák Istvánnak, hogy publikáljon továbbra is hasonló, érdekfeszítő, idehaza a másság kimondására ingerlő műveket.

Bencze László